

DOĞU AKDENİZ İNSANLIK İÇİN NEDEN HER ZAMAN ÖNEMLİ OLMUŞTUR?

(Sayfa 62-78)

Doç. Dr. Murat FİDAN

Kastamonu Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü

Orcid: 0000-0003-1545-9749

mfidan@kastamonu.edu.tr

Doç. Dr. Serhat KUZUCU

Kilis 7 Aralık Üniversitesi İTBF Tarih Bölümü

Orcid: 0000-0003-2234-9038

serhatkuzucu44@hotmail.com

Öz

Akdeniz beslenme, barınma, çoğalma gibi çok farklı yönlerden ihtiyaçlarını karşılamaya uygun yapısıyla insanoğlu için her zaman diliminde önemli bir yaşam alanı olmuştur. Özellikle Doğu Akdeniz olarak tanımlanan geniş coğrafi bölgenin insanlık tarihindeki medeniyet oluşumunda dikkat çekici bir yeri olduğu araştırmacılar tarafından ortak kabul görmektedir. İlahi dinlerin kutsal mekânları ve tarihi geçmişlerinin bu bölge içinde yer alması, insanların bu bölgede çoğalmaları ve verimli arazilerin varlığından dolayı ihtiyaçlarını bu bölgeden karşılayabilmeleri kuşkusuz bu kabulün temel nedenleri arasında yer almaktadır. Avrupa'da ortaya çıkan Sanayi Devrimi, insanlık için bir taraftan yeni imkânlar ve kolaylıklar getirmiş diğer taraftan ise yeni problemlerin de kaynağı olmuştur. Seri üretim ile ortaya çıkan en önemli problem kuşkusuz enerjidir. Avrupalılar enerji problemine Doğu Akdeniz tanımlamasının içine de zaman zaman dâhil edilen Ortadoğu'da çözüm bulmuşlardır. Ortadoğu petrolünün Avrupa'ya nakli ve var olan pazarların korunmasına yönelik oluşturulan güvenlik arayışları, konjonktürel gelişmelere bağlı olarak değişimler göstermiştir. Bu çalışmada Doğu Akdeniz'in önemli tarihi süreç içinde sorgulanmakta ve giderek artan önemlerine yeni bir bakış açısı getirilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Akdeniz, Ekonomi, Din, Enerji, Güvenlik

Jel Kodları: B11, N45, Q35

WHY HAS THE EASTERN MEDITERRANEAN ALWAYS BEEN IMPORTANT FOR HUMANITY?

Abstract

The Mediterranean Sea has always been an important habitat for mankind with its structure suitable for meeting its needs in many different aspects such as nutrition, housing, reproduction. In particular, it is generally accepted by researchers that the vast geographical region defined as the Eastern Mediterranean has a remarkable place in the formation of civilization in human history. The fact that the sacred places and historical pasts of the divine religions are located in this region, that people multiply in this region and that they can meet their needs from this region due to the existence of fertile lands are undoubtedly among the main reasons for this acceptance. The Industrial Revolution that has emerged in Europe has brought new opportunities and conveniences for humanity on the one hand, and on the other hand, it has also been the source of new problems. Undoubtedly, the most important problem that arises with mass production is energy. Europeans have found solutions to the energy problem in the Middle East, which is also occasionally included in the definition of the Eastern Mediterranean. The security efforts created for the transportation of Middle Eastern oil to Europe and the protection of existing Sundays have changed depending on cyclical developments. In this study, the importance of the Eastern Mediterranean is questioned in the historical process and a new perspective is tried to be brought to the increasing importance of the Eastern Mediterranean.

Keywords: Eastern Mediterranean, Economy, Religion, Energy, Security

Jel Codes: B11, N45, Q35

Makale Türü: Araştırma/Derleme

GİRİŐ

En erken zamanlardan itibaren coğrafi ve iklim Őartlarına bağlı olarak insanoğlu için Akdeniz önemli bir yaşam alanı olmuştur. Zengin rn çeŐitliliđi ve bolca tatlı su kaynaklarıyla birlikte tercih edilen bu yaşam alanı aynı zamanda, birçok medeniyete de ev sahipliği yapmıŐtır. Bu yönüyle başta tarihçiler olmak üzere coğrafiyacılar, sosyologlar, antropologlar ve diğer birçok farklı disiplinden bilim insanlarının ilgisine konu olan Akdeniz ve hinterlandı bu bilim insanları tarafından çok yönlü bir Şekilde incelenmiŐtir. Latince “karalar arasında kalan deniz” olarak tanımlanan “mediterranean” sözcüğüyle ifade edilen ve günümüz İngilizcesinde Akdeniz olarak nitelendirilen “mediterranean”; “dünyanın merkezi yeri” ya da “dünyanın ortasındaki yer” olarak kabul edilmiştir. Bu tanımlamalar dışında bölge Yahudiler tarafından “Yam Godol” (Büyük Deniz); Romalılar tarafından “Mare Nostrum” (Bizim Deniz); Almanlar tarafından “Mittelmeer” (Orta Deniz); Mısırlılar tarafından “Great-Green” (Büyük YeŐil) Şeklinde ifade etmişlerdir (Abulafia, 2011: xxiii). “Rum Denizi”, “Lazkiya Denizi”, “Őam Denizi” ifadeleri de Akdeniz’i tanımlamak için kullanılan ifadeler arasındadır (El-Gırnati, 2011: 135; Ağarı, 2006: 202). Yönleri renk kodları kullanarak tarif eden Türkler, bu deniz için “Akdeniz” tabirini kullanmıŐtır. Zira Türklerde Batı ak (beyaz), Doğu mavi/yeŐil, Güney kıvı, Kuzey ise kara renklerini kullanmıŐlardır (Yiğit ve Salan, 2013:833).

Bu makalede ilk olarak kesin sınırlara sahip olmayan, farklı konjonktürlerde, dönemlerde ve farklı konularda değişik alanları kapsayan dar, orta ve geniş anlamlarda ortaya çıkabilen (Bechev ve Nicolaidis, 2010: 2) Doğu Akdeniz bölgesinin tanımlaması ve önemine odaklanılmaktadır. Sahip olduğu yeraltı ve yerüstü zenginlikleriyle stratejik bir bölge olarak kabul edilen Doğu Akdeniz’in tanımı, tarihsel olaylar ve olgular etrafında Őekillenmekte, bölgenin sınırları genel politik konjonktürde değişiklikler gösterebilmektedir (Baysoy, 2012: 3-24). Akdeniz’in sahip olduğu bu zenginlikler, Akdeniz’e atfedilen önemlerin belirlenmesinde ve Őekillenmesinde etkili bir konumda olmuştur. Akdeniz çevresinde yaŐayan insanların bu kapsamda “ticaret, güvenlik, enerji ve dini açıdan” Akdeniz’e atfettikleri önem neden ve nasıl Şekillenmiştir? sorularına bu makalede cevaplar aranacaktır.

Akdeniz, tarih boyunca birçok uygarlığın ve imparatorluğun mücadele ettiği en önemli coğrafyalardan biri olmuştur. Özellikle Roma, Bizans, Osmanlı gibi imparatorlukların merkezi olan Akdeniz Hitit, Hellen, Fenike, Mısır, Minos, Miken, Selçuklu ve Doğu Roma gibi birçok geliŐmiŐ uygarlığa da ev sahipliği yapmıŐtır. Bu coğrafya üzerinde varlıklarını sürdürmek isteyen bu uygarlıklar ve imparatorluklar, Akdeniz’in deniz ticaretinden ve her bakımdan olduğua verimli olan topraklarından faydalanabildikleri lde güçlü bir Şekilde hayatta kalabilmiŐler, güçlerini arttırmak için de mücadele azmi en temel hedefleri haline gelmiştir. Dolayısıyla jeostratejik konumunun Akdeniz’e sunduğu avantajları zamanla fark eden devlet veya imparatorlukların, dünya üzerinde hâkimiyet kurma arzu ve istekleri bu topraklarda filizlenmiŐtir. Nitekim tarihi açıdan dönüm noktası olarak nitelendirilen birçok savaş, Akdeniz üzerinde hâkimiyet kurma isteği üzerinden gerçekleŐmiŐtir (Kedikli ve alağan, 2017: 121).

Akdeniz çevresinde yaŐayan insanlar, buldukları coğrafi konuma göre Akdeniz’i Akdeniz’in batısı, doğusu, kuzeyi veya güneyi Şeklinde tanımlayabilmektedirler. Diğer taraftan Dünya anakarasının merkezi olan ve birçok kaynakta Dünya’nın merkezi olduğu savunulan Akdeniz’e (Yıldız, 2008: XXI) yönelik Avrupalıların yapmıŐ olduğu Doğu Akdeniz tanımlaması genel kabul görmüŐ ve bütün çalıŐmalarda kullanılır hale gelmiştir. Akdeniz, Tunus’un Bon Burnu ile Sicilya adasının batısındaki Lilibeo Burnu arasında çizilen hat aracılığıyla Doğu ve Batı Şeklinde iki büyük havzaya ayrılmaktadır (Yaycı, 2012:2). Adriyatik giriŐinden Sicilya ve Tunus kıyılarına uzanan doğu-batı ayırım hattının doğusunda kalan bölge günümüzde Doğu Akdeniz olarak adlandırılmaktadır. Buna göre; Doğu Akdeniz; İtalya, Slovenya, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Yunanistan, Arnavutluk, Karadağ, Türkiye, Suriye, Lübnan, İsrail, Filistin, Mısır, Libya ve Tunus kıyıları ile Kıbrıs, Girit ve Mora adalarını içine alan sınırları ifade etmektedir (Yıldız, 2008:4; zgen, 2013:103). Ancak bölgenin tarihsel geliŐimi göz önünde bulundurulduğuunda Doğu Akdeniz’e yönelik zaman zaman dar, zaman zaman geniş kapsamlı farklı tanımlamaların da yapıldığı görülmektedir.

Anadolu ile Mısır kıyı bölgeleri arasında kalan, Batı Asya, Akdeniz’in Doğusu ve Kuzeydoğu Afrika’nın keŐiŐme alanı olarak da bilinen Doğu Akdeniz bölgesi, yaklaşık 1497 yılından beri “Levant” olarak isimlendirilmiŐtir (Katman, 2013: 18). Birinci Dünya Savaşı sonrası ön plana çıkan siyasi konjonktür, Doğu Akdeniz’in daha dar kapsamlı bir çerçevede tanımlanmasına ve sınırlarının belirlenmesine neden olmuştur. Doğu Akdeniz, Suriye ile sınırlanmıŐ ve genellikle Suriye ve Lübnan’da Fransız mandası

altındaki topraklara atıfta bulunmak için “Levant” sözcüğü ile tanımlanmaya başlanmıştır ve soğuk savaş günlerinden beri Doğu Akdeniz olarak anılan - Suriye, Lübnan, İsrail, Ürdün, Filistin, Kıbrıs, Mısır ve Türkiye'nin bazı bölgelerinden oluşmuştur (Aydın, 2018: 6). Latince “meydana çıkma, yükselme” anlamındaki “levare” kelimesinden türetilen levant, Avrupalıya göre güneşin doğduğu yeri işaret eden bir anlam taşımaktadır (Güngörmez, 2014:70). Dolayısıyla levant etimolojik açıdan “doğu” anlamında kullanılmakta olup, İngilizlerin “orta doğu” kelimesini türetmesine benzeyen bir yaklaşım ile “Akdeniz’in doğusunu” ifade için kullanılmıştır (Ediger, et al., 2012:74). Ancak birbirleri ile eş anlamlı kavramlar olarak kullanılan Doğu Akdeniz ve Levant kelimeleri gerçekte iki farklı içeriğe sahiptir. Levant terimi daha tarihsel ve modernite öncesi dönemlere ait bir kavram iken tam tersine Doğu Akdeniz ise modern dönemde ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıla kadar Levant terimi ticaretin merkezini oluşturan “Suriye’nin kıyı bölgeleri, Küçük Asya, Kıbrıs, Girit, Mora adaları ve Mısır ile sınırlandırılmış ve Beyrut, İzmir, İskenderiye’nin kozmopolit tüccar toplumlarını” ifade etmiştir. Dolayısıyla Levant’ın, Doğu Akdeniz’in coğrafi açıdan dar, fakat konu kapsamı bakımından geniş bir tanımı olduğu söylenebilir (Harris, 2005: 2-3). Aynı zamanda Doğu Akdeniz’in, günümüz güvenlik ortamında konu, işlev ve tehditlere göre de boyutları değişebilmektedir. Özellikle her bir tehdidin etki alanına göre sınırları farklı bir biçimde belirlenebilmektedir. Diğer bir ifade ile Doğu Akdeniz, konu, işlev ve tehditlere göre çok boyutlu bir şekilde tanımlanabilmektedir (Baysoy, 2012:3-16,19).

Tarihsel süreç içerisinde farklı unsurların etkisiyle birçok farklı şekilde tanımlanmasının yanında, Doğu Akdeniz’in bir bölge ya da bir sistem olup olmadığı da tartışılan önemli bir konu olmuştur. Genellikle Doğu Akdeniz, Orta Doğu, Kuzey Afrika, Balkanlar ve Avrupa’nın kesiştiği bir alt alan şeklinde tanımlanmaktadır. Kopenhag ekolüne göre Doğu Akdeniz, Orta Doğu’nun bir uzantısı olarak kabul edilmiştir (Buzan and Waeber, 2003). Dolayısıyla bu bakış açısına göre Doğu Akdeniz bir bölge olarak bile kabul edilmemektedir (Baysoy, 2012:3-19). Türk Dış Politika anlayışında da Doğu Akdeniz, bir sistem ya da bölge olarak değil, bölge ülkeleriyle ikili ilişkiler temelinde ele alınmıştır (Tayfur, 2000). Doğu Akdeniz aynı zamanda AB ve ABD arasında da farklı tanımlanmıştır. ABD’ye göre Akdeniz; Orta Doğu ve Doğu Akdeniz; Doğu Akdeniz ise Türkiye, Yunanistan, Kıbrıs ve Basra/İran Körfezi anlamına gelirken, Batı Akdeniz ise ABD’ye göre güvenlik kapsamında bir anlam ifade etmemektedir (Abbadi, 1984:55-78). Yine aynı şekilde klasik olarak tanımlanan tarihçilere göre de Doğu Akdeniz ve Akdeniz’in genelinin bir bölge şeklinde tanımlanması sorunlu olmaktadır. Özellikle Fernand Braudel’e göre tek bir Akdeniz’den bahsetmek mümkün değildir. Ancak ideal bir Akdeniz birliğinden söz edilebilir (Lister, 1997: 71-72). Steven Biscop, Akdeniz’i, her ne kadar ortakları çok çeşitli ülkeler olmasına karşın, AB açısından bakıldığında birbiriyle ilişkili birçok güvenlik sorununa dahil olmalarından dolayı tek bir güvenlik kompleksi, bölge olarak görmektedir (Lecha, 2010:233). Dolayısıyla bölge devletleri kültürel bakımdan farklı özelliklere sahip olsalar da, bu ülkelerin günümüz güvenlik ortamında karşı karşıya kaldıkları problem ve tehditlerin aynı olması bölgenin bir bütün olarak algılanmasına neden olmuştur (Giordano, 2003: 365). Bunun yanında Doğu Akdeniz’in kendine özgü bir güvenlik bölgesi olmadığını savunanlar da bulunmaktadır. Bu görüşü savunanlar daha çok bölge ülkelerinin bir bütünlük oluşturmadıklarını, bölge ülkelerinin birbirlerinden çok farklı özelliklere sahip olduklarını ifade etmektedir. Ayrıca bölgenin Orta Doğu’nun bir parçası olduğunu, dolayısıyla en istikrarsız bölgeler arasında yer aldığını, bölgenin kendine özgü bir kimliğe sahip olmadığını ve bölge ile özdeşleşen kurumlar bulunmadığını vurgulamaktadırlar (Baysoy, 2012:3-20).

1. DOĞU AKDENİZ’İN TİCARET, ENERJİ, DİN VE GÜVENLİK AÇISINDAN ÖNEMİ

Doğu Akdeniz, tarihsel süreç içerisinde her daim önemini koruyan ve halen de korumaya devam eden dünyanın en önemli bölgelerinden biridir. Doğu Akdeniz’in, birçok uygarlığın var olduğu bir yer olmasının dışında canlı ticaret yolları üzerinde bulunması bölgenin önemini daha da arttırmıştır. Diğer bir ifade ile Doğu Akdeniz, sadece burada yer alan devletler açısından önemli olmamış, aynı zamanda doğusunda ve batısında bulunan ülkeler için de özellikle aralarındaki bağlantıyı sağlamasından ve ticaret yollarının geçiş güzergâhında bulunmasından dolayı son derece kritik bir bölge olmuştur. Bölgede oluşacak istikrarsızlıkların ticaret güzergâhlarının işleyişine olumsuz katkı yapacağı dolayısıyla da ihtiyaçların karşılanmasında en önemli araç olarak kabul edilen ticaretin sekteye uğrayacağı endişesi, devletlerin bölgede istikrarlı ortamın sağlanmasına yönelik siyaset izlemelerine ve politika geliştirmelerine neden olmuştur. Bu kapsamda, tarihte son derece önemli olan ve Avrupa’ya kadar ulaşan ipek yolu ve baharat yolunun güvenli ve istikrarlı bir ortamda ulaşımının ve işlerliğinin devamına yönelik Avrupalı devletlerin siyasi yaklaşımları oldukça dikkat çekici özellik göstermektedir. Ayrıca tüm bunlara ek olarak bölge günümüzde enerji alanında da yadsınamaz bir öneme sahiptir (Tuğrul, 2018: 16).

1.1. Doğu Akdeniz'in Ticari Açıdan nemi

Dünya ticareti ilk kez Doğu Akdeniz'de gelişim göstermiş ve çeşitli görüşlere göre dünya tarihinin olduğu kadar küreselleşmenin ilk adımları da daha o dönemlerde atılmıştır (Frank ve Gills, 2003). Diğer bir ifade ile Doğu-Batı ve Güney-Kuzey arasında gerçekleştirilen ticaretin şekli ve tarihi yolları, Doğu Akdeniz bölgesinde şekillenerek gelişim göstermiş ve bölge ticarî konuda son derece önemli bir role sahip olmuştur. Kara ve deniz güzergâhlarından oluşan zaman zaman kara ve deniz güzergâhlarının birlikte kullanıldığı bu tarihi ticaret yolları, Doğu Akdeniz'in ticarî canlılığını zenginleştiren bir öneme sahip olmuştur. Bahsi geçen ticarete deniz yolları ise ayrı bir değer taşımış, bunun yanında gıda maddelerinin son derece önemli olduğu Akdeniz'de, bu ürünlerin ticareti, kara yolu ile kıyaslandığında daha ucuz, daha güvenilir ve de kısa süreli olması sebebiyle deniz yoluyla gerçekleştirilmiştir (Brown, 2000:5; Baskıcı, 2009:90). Bu doğrultuda deniz ticareti, hem ekonomik hem de siyasal mücadelelerde de büyük önem taşımıştır. Dolayısıyla hem ekonomik hem ticarî hem de siyasal bakımdan kilit bir role sahip olan Doğu Akdeniz'i kontrol altına almak, kara ve deniz yolu aracılığıyla yapılan ticareti kontrol edebilmek ve aynı zamanda politik bakımdan bir egemenlik kurabilmek, devletlerin öncelikli hedefi haline gelmiştir (Harris, 2005: 1-3).

Büyük İskender tarafından gerçekleştirilen fetihlerle beraber, Doğu Akdeniz üzerinden Doğu-Batı ve Güney-Kuzey ticareti giderek artış göstermiştir. Verimli hilal olarak da ifade edilen bu coğrafi alanın en erken dönemlerden itibaren tarih boyunca insanın ihtiyaçlarını karşılayabilecek hem tarımsal zenginlikleri hem de madenleri karşılayabilmesi (Erdem, 2002:48-56), burada alan içi ve dışı yoğun bir ticarî hareketliliğin en önemli nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle kullanılan eşyaların üretim kaynakları burada keşfedilmiş; talep edilen ancak arz edilemeyen ürünler ise diğer alanlardan bölgeye getirilmiştir. Örneğin Batı'da talep gören baharatlar veya mobilyalar için kullanılan fildişi Hindistan'dan, amber ve kürk ise kuzeyden temin edilmiştir (Heyd, 2000:3). Arz ve talebe bağlı şekillenen ticaret, Kuzey-Güney ve Batı-Doğu doğrultusunda kıyı ile iç kesimleri birbirine bağlayan, zaman zaman kara ve deniz yolunun birlikte kullanıldığı veya sadece deniz yolları güzergâhlarında ticaret yollarının gelişmesine neden olmuştur. Baharat Yolu, Kral Yolu, Amber Yolu, Tütsü Yolu, ay ve At Yolu, Tuz Yolu, Kürk Yolu, Hac Yolu (Merkezi Yol) ve İpek Yolu tarih boyunca kullanılan ticaret yolları arasında yer almıştır (Hüseynzade, 2020: 19-26; Erdem, 2002:83-125). Bu ticaret yollarının kesişme noktası Doğu Akdeniz olmuştur. Örneğin Güney Asya'dan yola çıkartılan ürünler, Mezopotamya ovası üzerinden Doğu Akdeniz'e getirilmekte ve öncelikle Kudüs olmak üzere ürün Filistin pazarlarında el değiştirerek, gemiler aracılığıyla Avrupa kıtasında gerçekleştirilen ticaret için getirilmiş olan limanlara iletilmekteydi. Dolayısıyla ticaretin önemli ve güçlü limanları Doğu Akdeniz'de karşımıza çıkmaktadır (Baysoy, 2012:4-2). Bu durum da her daim Doğu Akdeniz'in hegemonya mücadelelerine sahne olmasına sebep olmuştur (Heyd, 2000:3-4).

Doğu Akdeniz'deki en önemli jeopolitik unsurlardan birisi Fenikeliler ve Fenikeliler tarafından kurulmuş olan siyasal-ekonomik sistem olmuştur. Diğer bir ifade ile Fenikeliler, Doğu Akdeniz jeopolitiğinde belirleyici bir rol oynayan son derece önemli aktörlerden birisiydi. Bölgedeki politik ve aynı zamanda ekonomik gelişmeler de bu aktör etrafında şekillendirilmiş, ilerleyen süreçte bölgede deniz ticaretine dayanan büyük bir uygarlık kurarak Doğu Akdeniz'i dünya ticaret merkezi haline getirmiştir. Fenikelilerin bölgede kurduğu bu egemenlik Kartacılara ardından da Roma İmparatorluğu'na geçmiştir (Joffe, 2008: 434-456).

Güçlü bir devlet olarak Roma'nın, Akdeniz sahnesine çıkmasıyla birlikte ticaret biraz daha ikinci plana atılmış, Roma ekonomik gücünü askeri kuvvetinden temin eden, merkezîyetçi, diğer bir ifade ile kolektivist-bürokratik bir özellik göstermiştir (Baysoy, 2012:4-8). Romalılar, Levant'ı yalnızca doğudan Akdeniz'e doğru giden yolları içine alan ve aynı zamanda Anadolu'yu Mısır'a bağlayan bir geçiş bölgesi şeklinde nitelendirmekteydi. M.Ö. 1. yüzyıla kadar Doğu Akdeniz'de yaşanan olaylar askeri bir problem olarak ele alınmıştı (Harris, 2005:34-35).

Doğu Roma diğer bir ifade ile Bizans İmparatorluğu ise İslamiyet'in doğuşuna kadar Doğu Akdeniz hâkimiyetini kaybetmemeye çalışmıştır. Özellikle Bizans, coğrafi özelliklerinin avantajı sayesinde Doğu ve Batı arasındaki ticaret yollarını Asya'nın ticaret yollarının bittiği sahilleri ele geçirek kontrol etmiştir (Heyd, 2000: 4, 27-28). Bizans döneminde Suriye, Filistin, Mısır gibi doğu eyaletleri ticaret sayesinde zenginleşmiştir (Baskıcı, 2009:90). Bizans özellikle Mısır, Anadolu ve Mezopotamya gibi verimli toprakları ele geçirmiş, Bizans ipek sanayisinin merkezleri de Suriye'de yer almıştır (Heyd, 2000:22-3). Bu dönemde Akdeniz'e ve Doğu Akdeniz'e ilişkin en önemli durum, Bizans döneminin sınırlarını aşan bir ekonomik sistemin ortaya çıkmış olmasıdır (Pryor, 2004:27).

Müslümanlığın doğuşu ile beraber din faktörü daha ön plana çıkmış, bu durum Doğu Akdeniz’de de büyük bir hareketlenmeye sebep olmuştur. Din bu dönemde güvenlik ile özdeş bir kavram gibi kullanılmıştır (Dedeoğlu, 2003:19-20). Özellikle Araplar, Suriye, Mısır ve İran’a doğru genişleyerek egemenlik kurmuşlar, bu durum Doğu Akdeniz jeopolitiğinde birtakım değişiklikler yaratmıştır. Diğer yandan Müslüman İmparatorluğun başkentlerinin Suriye ve Irak’ta bulunması dolayısıyla ticaretin Doğu’ya doğru yönelmesi, Doğu Akdeniz limanlarının önemini yitirmesine neden olmuştur. Diğer bir ifade ile bölgenin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesi, Doğu Akdeniz’in ticarî açıdan önemini kaybolmasında önemli bir etkenidir. Ancak ilerleyen süreçte Bizans eski gücünü toplayarak bölgede yeniden egemenlik kurmaya başlamıştır (Harris, 2005: 54-56). Diğer taraftan Doğu Akdeniz ticareti ile var olan Akdeniz’in batısındaki Cenova ve Piza gibi şehir devletleri dünya ticaretinin Müslümanlar tarafından doğuya yöneltilmesinden rahatsızlık duymuş ve bu durum Haçlı Seferlerinin başlangıcına giden yolda bir ilk adım olmuştur (Dedeoğlu, 2003:21). Özellikle Bizans’ın güçlenmesi ve Haçlı seferlerinin başlaması ile beraber, Müslümanların kontrol alanları Hristiyanların eline geçmiştir (Pryor, 2004:114). Haçlı seferlerinin ardından Bizans egemenliği üzerinde Latin İmparatorluğu kurulduğunda Doğu Akdeniz sahillerinde de Latin Devletleri’nin tesis edilmesi, Katolik Roma kilisesinin Akdeniz ticaretine egemen olmasına neden olmuştur (Baysoy, 2012:4-18). Hristiyanlar Girit ve Kıbrıs üzerinden Doğu Akdeniz’de üstünlük sağlamıştır (Pryor, 2004:113).

13. yüzyılda Doğu Akdeniz sularının denetimini İtalyanlar ele geçirmiş, batı denizcileri Akdeniz’in ekonomik sistemini birleştirerek Akdeniz’in yeniden dünya ticaret merkezi olmasını sağlamışlardır. Bu durum Müslümanlar tarafından da kabullenilmiş ve Müslümanlar Haçlı devletleri ile ilişkilerini geliştirme yoluna giderek ticaretten kâr elde etme eğilimi içerisine girmişlerdir (Pryor, 2004: 136). Güçlü bir donanmaya sahip olamayan Müslüman Arapların Hristiyan üstünlüğünü kabul etmelerinin nedenleri arasında Arapların gemi yapımı için kullandıkları kereste kaynakları bakımından önemli olan Anadolu’nun Türklerin eline geçmesi gösterilmektedir (Pryor, 2004: 90). 11. yüzyılda Doğu Akdeniz jeopolitiği ve bölgedeki güçler dengesi, bölge dışında yer alan bir aktör olan Türklerin bölgeye müdahalesi ile birlikte şekillenmiştir.

Malazgirt Savaşı’nın ardından, Doğu Akdeniz, Bizans’ın tesirinden kurtularak öncelikle Selçuklu devletinin, daha sonra Anadolu kıyılarında bulunan gazi beyliklerinin etkisi altına girmiştir. Selçuklular zamanında Alanya’da büyük bir tersane yaptıran Türklerin tüccar gemileri, bir süre sonra Kıbrıs ve Mısır limanlarında görülmüş ve böylece Alanya ve Antalya kentleri, Anadolu ve Mısır ticaretinin merkezi haline gelmiştir (Yıldız, 2008: 78- 79).

Selçuklu Türklerinin Antalya’yı ele geçirerek, Doğu Akdeniz’in kuzeyinde egemenlik kurmaları Hristiyanların Doğu Akdeniz’deki üstünlüğünü sona erdirmiştir (Sancar, 2006: 45). Ancak Selçuklular da Arapların yaptığı gibi ilerleyen süreçte Hristiyanlarla mücadele yerine tersine Batılı tüccarlarla işbirliği yapmayı tercih etmiş ve Batılıların Alanya ve Antalya limanlarında faaliyette bulunmalarına karşı çıkmamıştır (Pryor, 2004: 164-169).

Bizans ve Türkler arasında yaşanan gerilim Bizans’ın gücünün zayıflamasına dolayısıyla da Venediklilerin Akdeniz’de güçlenmesinin temel sebebini oluşturmuştur (Pryor, 2004:174). Böylece Venedik Akdeniz ticaretinde önemli bir aktör haline gelmiştir. Osmanlı Devleti İstanbul’un fethi öncesi Mora ve Girit adaları, sonrasında ise Karadeniz ve Kıbrıs adasına yönelik stratejik hamleleriyle Akdeniz’de etkin bir güç haline dönüşmeye başlamış ve Venedik ile karşı karşıya gelmiştir. Osmanlı bu mücadelede Venedik’in ticarî üstünlüğünü, deniz yollarının denetimini sağlaması ve kıyıları hâkim olarak ortadan kaldırmaya çalışmıştır (Yıldız, 2008: 79). Bu sebeple Akdeniz ve Doğu Akdeniz’deki üs ve adalar daha da önemli bir hale gelmeye başlamıştır. Aynı zamanda Osmanlı, Venediklilerin işlettiği ticaret sistemini korumaya çalışmış, Venediklilerle mücadele ederken bir taraftan da ticarî ilişkilerini devam ettirmiştir (Pryor, 2004: 171). Ardından Kıbrıs, Doğu Akdeniz kıyıları ve Mısır’ın da Osmanlı tarafından ele geçirilmesi, Osmanlıyı bölgede egemen bir konuma getirmiştir (Harris, 2005: 53). Bu kapsamda Osmanlı, Doğu Akdeniz’in geçmişten gelen Doğu-Batı arasındaki ticaretin kilit noktası olma konumunu devam ettirerek, gerçekleştirilen ticaretten kâr elde etmeye çalışmıştır. Özellikle Kıbrıs’ın ele geçirilmesiyle Osmanlı Doğu Akdeniz’de önemli bir üstünlük sağlayarak, Osmanlı’nın izni olmadan Batının gemileri Akdeniz’de dolaşım sağlayamamıştır (Pryor, 2004: 175-177). Venedik ve Osmanlı arasında yaşanan mücadelede Venedik’in zayıflaması bölgede Fransız ve Katalanlar gibi yeni aktörlerin güçlenmesi dolayısıyla da bu ülkelerin Osmanlıyla rekabetini beraberinde getirmiştir (Murphey, 1990:44; Pryor, 2004: 184).

18. yūzyılda Akdeniz'deki Osmanlı otoritesinin yavaş yavaş zayıflaması ve bu çerçevede ortaya çıkan siyasi ve askerî gelişmeler bölgede yeniden dış güçlerle bağlantılı problemlerin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda bu dönem, bölgede Avrupalı tüccarların çeşitlilik kazandığı bir dönem olmuştur (Murphey, 1990:35-38). Tarihi gelişmelere bağlı olarak değişen politik süreçlere göre, Doęu Akdeniz bölgesinin jeopolitiği bir "konum" olarak yeniden şekillenmiştir. 18. ve 19. yūzyıllarda uluslararası alanda yaşanan politik gelişmeler doğrultusunda Doęu Akdeniz jeopolitiğinde bir kayma yaşanmış ve bölge giderek dünya güç mücadelesinde merkezi bir konum elde etmeye başlamıştır (Anderson, 2001: 45). Bu yūzyıl içinde özellikle Rusya'nın Osmanlı karşısında kazandığı başarılar sonucunda Karadeniz ve Doęu Akdeniz ticaretine dair yeni kazanımlar elde etmesi, ekonomik anlamda Rusların sıcak denizlere inmesi, dengelerin Rusya lehine dönmesine neden olmuştur. Bu dönemde Osmanlı hâkimiyeti altında olan Doęu Akdeniz ticaretinde söz sahibi olmak isteyen özellikle İngiltere ve Fransa ile diğer Avrupalı devletlerin ticarî rekabeti dikkat çekmektedir. Bu devletler Osmanlı'nın siyasi, askerî ve ekonomik konjonktürü dikkate alan inisiyatifini kapsamında imzaladığı ve kapitülasyon (ticarî ayrıcalık/imtiyaz) olarak nitelendirilen ticaret antlaşmalarıyla bölge ticaretinden pay almaktadırlar. 1783 tarihinde Rusya'nın Osmanlı Devleti ile imzaladığı Ticaret Antlaşması, diğer Avrupalı devletlere göre çok fazla ayrıcalıklar elde etmesi anlamına gelmekteydi. Bu antlaşma, Rusları Doęu Akdeniz ticaretinde tek söz sahibi konumuna getirmiştir. Rusya karşısında Doęu Akdeniz ticarî rekabetini kaybeden Avrupalı devletler; özellikle Hindistan ticaretinde söz sahibi olan İngiltere'nin bu malları Doęu Akdeniz üzerinden Avrupa'ya nakletmesine engeller çıkartan Rusları devre dışı bırakma istekleri; İngiltere'nin ticaret güzergâhlarını ele geçirecek hem Doęu hem de Doęu Akdeniz ticaretinde söz sahibi olmak isteyen Fransa, Doęu Akdeniz'deki Rusya'nın ekonomik üstünlüğünü bitirmeye yönelik adımlar atmışlardır (Fidan, 2020:51-60,283).

19. yūzyıl içindeki ticarî rekabet kıyasıya Doęu Akdeniz'de devam ederken, Avrupalı devletler Sanayi Devrimi sonrasında bir de ortaya çıkan hammadde ihtiyacı, pazar arayışı problemleri ile karşı karşıya kalmışlardır. Hammadde imkânları ve izlediği kadim iktisadî politikalar kapsamında Avrupalı devletlerin gözünde Osmanlı Devletinin önemini giderek arttırmıştır. İngiltere karşılaştığı bu problemlerine çözümünü 1738 yılında Osmanlıyla imzaladığı Balta Limanı ticaret antlaşmasıyla bulmuştur. Dięer Avrupalı devletler de İngiltere'yi takip etmişlerdir. Bu süreç içinde Karadeniz'in ve boğazların kapalılığının kaldırılarak uluslararası ticarete açılması, Rusya'nın Doęu Akdeniz'deki (sıcak denizlerdeki) üstünlüğünün sonlandırılma çabaları hızlanmıştır (Fidan ve Ulusoy, 2020, 19-22). Birinci ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında da Avrupalı devletler hammadde, pazar arayışlarına ilave olarak ortaya çıkan enerji ihtiyaçlarının karşılanması problemini çözme yolunda önemli adımlar atmışlardır. AB'nin kurulum süreci ve sonrasındaki gelişmelerde AB'yi oluşturan devletlerin her birinin önceden beri Doęu Akdeniz devlet/devletleriyle yapageldikleri ticarî antlaşmalar ve girişimleri, AB sürecinde Doęu Akdeniz'e yönelik politikaların belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

1.2. Doğu Akdeniz'in Enerji Açısından Önemi

Sanayi devriminin etkileri ile seri üretimi yaygın hale getirmeye başlayan Avrupalı devletler hammadde, pazar ve enerji ihtiyacı olmak üzere üç temel problemle karşılaşmaya başlamıştı. Üretimde makinaların kullanılmasıyla ulaşılan seri üretimin sürdürülebilir olması için bol ama aynı zamanda ucuz ve kesintisiz enerji ihtiyacı arayışı Avrupalı devletlerin Akdeniz'e ve Orta Doğu'ya yönelmelerine neden olmuştur. Günümüze geldiğinde gelişen teknolojiyle birlikte sadece üretim için değil aynı zamanda ısınma ihtiyacının karşılanmasında da vazgeçilmez bir kaynak haline gelen enerji ve/veya enerji kaynaklarına ulaşmak, tüm ülkelerin en temel hedefi haline gelmiştir. Özellikle nüfusun giderek artması, teknoloji alanında yaşanan gelişmeler ve sanayileşmedeki ilerlemeler enerjiye olan gereksinimi arttıran ana unsurları oluşturmaktadır. Diğer bir ifade ile toplumun refah seviyesinin yükseltilmesi için gerekli olan temel faktör enerji olmuştur (Tuğrul, 2005:104). Dolayısıyla, ülkeler toplumun ve aynı zamanda ekonominin ihtiyacı olan enerjiyi kesintisiz bir şekilde, güvenilir yollardan, zamanında ve ucuz elde etmek, enerji arz güvenliği bakımından da bu kaynakları çeşitlendirmelidir (Pamir, 2005: 57). Bu doğrultuda, Akdeniz, özellikle de Doğu Akdeniz ve çevre ülkelerin sahip olduğu enerji kaynakları enerjiye ihtiyaç duyan günümüz ülkeleri için son derece önemli bir bölge haline gelmiştir. Diğer taraftan küresel güç olan veya olmak isteyen devletlerin; enerji kaynaklarını elinde bulundurma, güvenli bir şekilde bu kaynakların arzını sağlamaya yönelik dünya hidrokarbon jeopolitiği üzerinde hakimiyet kurma stratejileri de zaman içinde değişiklikler gösterebilmektedir (Sevim, 2012: 4381).

Doğu Akdeniz Birinci Dünya Savaşı ile beraber hidrokarbon kaynaklı güç mücadelelerinin bir merkezi haline gelmiştir (Şöhret, 2014: 560-561). Bölgenin enerji rezervleri yönünden oldukça zengin olan Orta Doğu ve Kafkaslara coğrafi bakımdan yakınlığı da göz önünde bulundurulduğunda, 20. yüzyılın başından itibaren bölge hidrokarbon jeopolitiği bakımından stratejik bir değere sahiptir (Özekin, 2020: 2-3). Doğu Akdeniz, Mezopotamya'dan elde edilen petrolün Avrupa'da yer alan pazarlara iletilmesini sağlayan boru hatlarının bitiş noktasında bulunmaktadır. Bu kapsamda Kerkük, Kuzey Irak Havzası'nda üretilen petrol, boru hatları aracılığıyla ilk önce Trablus ve Hayfa gibi Akdeniz limanlarına taşınmış ve ardından deniz yolu aracılığıyla İngiltere, Fransa ve ABD başta olmak üzere Batıda bulunan pazarlara iletilmiştir (Gibson, 2017).

İkinci Dünya Savaşı ve savaşın ardından ortaya çıkan gelişmeler Doğu Akdeniz'in dünya jeopolitiğindeki önemini bir kez daha kanıtlamıştır. Petrol kaynaklarına oldukça yakın olması sebebiyle Doğu Akdeniz, savaş sürecinde mihver devletlerinin odak noktası olmuştur. Savaş sonrası dönemde ise Doğu Akdeniz, özellikle yeniden restorasyon süreci içerisine giren Avrupa için ticaret ve enerji akışlarının sürdürülebilirliği açısından büyük bir önem taşımıştır. Aynı zamanda Soğuk Savaş süresince hâkimiyet süren iki kutuplu dünya sisteminde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin donanmasına, ABD'nin 6. filosuna, İngiliz hava üslerine ev sahipliği yapan Doğu Akdeniz yeni bir güç mücadelesi ile karşı karşıya kalmıştır (Özekin, 2020: 7).

Özellikle hidrokarbon bakımından son derece zengin rezervlere sahip Orta Doğu ve Orta Asya'ya coğrafi yakınlığı ve buradaki petrol ve doğal gaz kaynaklarının dünya piyasalarına aktarılması durumu Doğu Akdeniz'i dünya enerji güvenliği açısından kilit bir bölge haline getirmiştir. Doğu Akdeniz, hidrokarbon rezervlerinin büyük bir bölümüne sahip olan Orta Doğu ile petrol ve doğal gaz bakımından son derece zengin olan Hazar Havzası'nı dünya pazarlarına açan transit bir geçiş noktasıdır (Erdoğan, 2007:82).

Son yıllarda, bölgede keşfedilen enerji yatakları, Doğu Akdeniz enerji jeopolitiğinde farklı dengelerin meydana çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Özellikle 2000'li yılların ikinci yarısından bu yana Akdeniz'e komşu olan devletlerle birlikte uluslararası nitelikteki petrol firmalarının Doğu Akdeniz'de gerçekleştirmiş oldukları keşif çalışmalarını ve bunun sonucunda ortaya çıkan doğal gaz ve petrol rezervleri, Doğu Akdeniz'e enerji koridoru olma dışında bir enerji üretim merkezi olma durumu diğer bir ifade ile ekonomik bir değer kazandırmıştır (Tagliapietra, 2017:7). Son gelişmeler dikkate alındığında ise özellikle Rusya üzerinden enerji kaynaklarına ulaşan Avrupalı devletlerin enerji ihtiyaçlarını alternatifli kaynak ve güzergahlardan sağlamaya yönelme girişimleri, Doğu Akdeniz enerji kaynaklarını ve güzergahlarını oldukça önemli hale getirmiştir.

Yakın döneme bakıldığında, Doğu Akdeniz'de ve özellikle Kıbrıs adasının etrafında keşfedilmiş olan deniz dibindeki hidrokarbon rezervleri, bölgenin jeopolitik değerini arttırmanın dışında bölgeyi hem küresel hem de bölgesel güç mücadelelerinin merkezi durumuna getirmiştir. Bölgedeki rezervlerin ortaya çıkarılması ve ortaya çıkarılan bu rezervlerin dünya piyasalarına ihraç edilmesi, Avrupa Birliği başta olmak üzere ABD, Rusya, Türkiye, Yunanistan, İsrail, Mısır ve Güney Kıbrıs Rum Cumhuriyeti'nin dikkatlerini Doğu Akdeniz üzerine yoğunlaştırmalarına neden olmuştur. Böylece bölge, enerji kaynaklarının kontrolüne yönelik artan bir hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur (Mevlütöğlu, 2014:12). Dolayısıyla Doğu Akdeniz enerji jeopolitiğinde önemli bir değışime neden olan hidrokarbon rezervlerinin tespiti, bir taraftan bölgeye diğer taraftan da kıyıdaş ülkelere ve bölge dışı aktörlere birçok ekonomik ve politik avantajlar sunmaktadır. Özellikle bu durum, doğal gaz rezervlerinin varlığının, enerji konusunda dışarıya bağımlılığı bulunan ve ekonomik açıdan son dönemlerde ciddi problemlerle karşılaşan bölge ülkelerinin iktisadi kalkınmalarına katkı yapacağına ilişkin öngörüyü giderek güçlendirmektedir. Tespit edilen rezervlerin işletilmesi yalnızca kıyıdaş devletlerin içerdeki taleplerinin karşılanması ve dolayısıyla enerji hususunda dışa bağımlılıkların azaltılması anlamına gelmemekte, aynı zamanda enerji ihracatçısı bir konuma ulaşması olası devletlere de refah ve ekonomik kalkınma getireceği düşünölmektedir. Birçok alanda arama çalışmalarının sürdüğü ve yeni alanların tespiti ile birlikte rezerv miktarlarının yükseleceği göz önünde bulundurulduğunda kıyıdaş devletler adına Doğu Akdeniz havzasında bulunan ekonomik fırsatlar giderek daha da önem kazanmaktadır (Özekin, 2020: 27).

1.3. Doğu Akdeniz'in Dinî Açıdan Önemi

Coğrafi keşifler sömürgecilik politikalarıyla şekillenirken, Akdeniz'le sınırlı olan Pazar ve ticaret yollarının değışmesine neden olmuş, yeni ticaret yolları olarak önem kazanmaya başlayan Atlas Okyanusu limanları uluslararası statü kazanmıştı. Böylece Doğu Akdeniz üzerinden Avrupa'ya ulaşan İpek ve Baharat ticaret

yolları önemini kaybetmesine ve Ceneviz, Venedik, Fransa ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik kayıplar yaşamasına neden olmaktadır (Bainville, 1938:67). 1750 yılı öncesinde ticaret yollarını ele geçiren ülkeler deniz ticareti ile ekonomilerini güçlendirmiş ve güçlü ticaret merkezlerini kontrol eder duruma gelmiştir. Ancak Doğu Akdeniz'inde içinde bulunduğu bütün bu ekonomik gelişmeler Avrupa'nın ilgisinin Okyanus ve ötesine kaymasına neden olmuş olsa da kutsal mabet ve hac ibadetlerini yerine getirdikleri kutsal mekanların varlığıyla dinî açıdan Doğu Akdeniz ilahi dinlere inananlarda olduğu gibi Avrupa içinde hâlâ önemini korumaya devam etmiş ve hâlâ etmektedir. Zira Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in Doğu Akdeniz merkezli ilahi dinler oluşu, bu dinlere inananlarca kutsal kabul edilen Kudüs, Mekke ve Medine gibi yerleşim yerlerinin bu bölgede bulunması bu önemi güçlendirmektedir.

Mezopotamya ve Mısır arasındaki konumuyla kuzeyden güneye giden ticaret yolları üzerinde bulunan Kutsal mekanların yer aldığı Filistin bölgesi (), sahip olduğu elverişli tarım alanları ve yüksek hacimli ticaret imkanları nedeniyle insanoğlunun ilk yerleşim alanlarından biri olmuş ve her zaman kontrol edilmek istenmiştir (Cragg, 1998:1-3; Günaltay, 1947:1-6;). Çok eski tarihlere dayandırılan bölge yerleşiminde farklı görüşler olmakla birlikte Samilerin buraya yerleşen ilk kavmin olduğu ve Kudüs şehrinde de bu dönemlerde yerleşim yeri olarak kullanılmaya başlandığı yaygın bir kanaat olarak karşımıza çıkmaktadır (Hitti, 2011:37-38; Lewis, 2004:45-48; Herodot, 1973:124). Tarihi süreç içinde Kudüs'e hakim olanlar putperestlik dâhil çeşitli dinlere mensup olmuş; ancak Kudüs şehrinde Salem adı verilen bir tanrı için inşa edildiği kabul edilen mabedin varlığı ve kutsallığına bağlı olarak Kudüs'ün kutsal mekân olarak kabul edilişi devam etmiştir (Armstrong, 1996:XIV).

Yahudilikte kurucu ata olarak da kabul edilen Avraam (İbrahim) Peygamberin tanrısal bir emrin gereği olarak bölgeye gelişi ve Kenan diyarının kendisine ve zürriyetine ebedi mülk olarak verildiği inancı (Graves ve Patai (2009); Moşe (Musa) Peygamber öncülüğünde yaklaşık olarak MÖ 1200'lerde Yakup peygamber zamanında göç ettikleri Mısır'dan çıkarak yeniden bölgeye gelişleri Yahudilikte bölgenin ve Kudüs şehrinin kutsallığını arttıran önemli gelişmeler arasında yer almaktadır (Besalel, 2003:35). Yahuda soyundan gelen Davud'un (Peygamberin) İsrailoğullarını İbrahim ile başlayan vaat-ahit zincirinde sürekli tekrarlanan kutsal toprakların başkentine (Kudüs'e) ulaştırmayı başarması ve Ahid Sandığı'nı Kudüs'e getirmesi; Hititli bir kadından olma ve mirasçısı olan oğlu Süleyman'ın (Peygamber) kutsalla iletişiminin sabit bir merkezi olacak mabedi inşası diğer önemli gelişmeler arasındadır (Firestone, 2004:194-195; Çıkış, 3:5; Tâhâ, 20/12). Bütün bu gelişmeler o dönemde olduğu gibi Yahudi inancına sahip olanlar için günümüzde de kutsal mekan olarak kabul edilen Kudüs'ü merkeze alan inanışlarını devam ettirmelerine neden olmaktadır.

İsrailoğulları Davud ve Süleyman dönemlerinden sonra eski gücünü koruyamamış ve Asur, Babil ve Roma hakimiyeti altında varlıklarını sürdürmeye çalışmıştır (Goldhill, 2006:30; Besalel, 2003:50). Romalılar adına bölgeyi yöneten Herod'un krallığının son dönemlerinde Yahudiler, Helen kültürü altında putperest idaresinden kendilerini kurtaracak bir Mesih beklentisi içindedirler. Herod'un bunu engellemek için doğacak erkek çocukları öldürdüğü bir dönemde İsa (Peygamber) doğmuştur. Annesi Meryem oğlu İsa'yı alarak (günümüzde Hristiyanların hac güzergahında yer alan) Galile bölgesine gitmiş, İsa (Peygamber) ancak Herod'un ölümü sonrasında Kudüs'e geri dönmüştür. Mabette vaaz eden ve mabede önem veren İsa (Peygamber), Mabede hürmet göstermeyen Yahudilere sözlü ve fiili tepkide bulunmuştur (Matta, 21: 12-13; Armstrong, 1998: 118). Bu durum Yahudi din adamlarının İsa'ya (Peygambere) tavır almalarına neden olmuştur.

Çağrısında zamanın dolduğunu, Göklerin Krallığının yakın olduğunu ilan eden İsa'nın Fısıh bayramı için Kudüs'e geldiği sırada kalabalık bir Yahudi grubu onu yakalamak ve Mesih olup olmadığını sorgulamak istemişlerdir. Başkâhin Kayafa'nın yanına götürülerek sorgulanan İsa (Peygamber), Roma valisi Pilatus'un izniyle Yahudilerin Kralı olma iddiasına göre yargılanmış ve çarmıha gerilmiştir (Aydın, 2002: 179, 186-187). İsa'nın çarmıh hadisesinden sonra "dirildiğinde havarilerine görüldüğü, Kudüs'ten ayrılmamaları gerektiği ve vaadi beklmelerini emrettiğine" inanan Havariler, Süleyman Mabedi'nde ibadet etmeye ve Musa kanunlarına uymaya devam etmişlerdir (Resullerin İşleri, 1: 3-4). Yahudi din adamlarından baskı gören Hristiyanlar Havariler öncülüğünde farklı yerlere dağılmışlar ve İsa Mesih'in ikinci gelişini beklemeye başlamışlardır. Göklerin Krallığının kurulacağı yer olacağına inanılması nedeniyle Kudüs mabedi, kutsalın mekânı olarak geleceğe hitap etmekte; tarihin sonunda kurulacak olan ve İsa'nın gelişi ile başlayacağına inanılan ikinci hayatın mekânı olarak kabul edilmektedir. Kudüs şehri Hristiyanlar için gelecek güzel günlerin beklentisi umudunun sembolü olma özelliğini devam ettirmektedir.

Hıristiyanlık, İmparator Konstantin'in 313 yılında yayımladığı Milano fermanı ile Roma topraklarında diğer dinlerle eşit sayılmıştır (Eroğlu, 2000:311). İznik'te teolojik konuları tartışmak üzere 325'te toplanan genel bir konsil sonrası Katolik ve Ortodoks mezhepleri şekillenme göstermiştir. Katolik mezhebi Avrupa ilerinde güçlenirken 19. yüzyıl sonlarına kadar Fransa Papalığın merkezi olarak ön plana ıkmiş, sonraları Papalık Vatikan'a taşınmıştır. Ortodoks mezhebi İstanbul Fener Rum Patrikliği üzerinden Karadeniz'in Kuzeyinde güçlenmiştir. Bugün Hristiyan dünyası Katolik, Ortodoks ve Protestan olmak üzere  ana mezhepten oluşmaktadır. Bu mezhepler zamanla alt mezheplere ve cemaatlere ayrılmıştır (Demirci, 1998:328). Konstantin zamanında Hıristiyanlıkla ilgili hatıraların olduğu başta Kudüs, İstanbul, Antakya gibi muhtelif şehirlerle kilise ve binalar inşa edilmiştir. İsa'nın hatıralarının olduğu yerler hac mekânı olarak belirlenmiştir (Buhl, 1986:954). Hıristiyan ilahiyatçıların "mânevî yolculuk" diye tanımladıkları "hac", bizâtihi İsa'nın kendisini takip etmekten ibarettir. Zaman içinde azizlerin mezarlarında kutsalın tecrübesini yaşamak isteyen Avrupa Hıristiyanlarının Kudüs'e hac yolculukları çoğalmıştır (Erbaş, 2002:109-121). Hıristiyanlar arasında 19. yüzyıl içinde Kutsal Yerler Sorununa kaynaklık edecek Kudüs'te İsa'nın doğduğu yerde bulunan Beytül-Lahm kilisesini, göklere yükseldiği kabul edilen Zeytin Dağı'ndaki Getsemani bahçesinde yer alan Kamame kilisesini, Sitt-i Meryem Makberi ve yanındaki bahçeyi, Deyru's-Sultan, yükseliş şapeli ya da Kubbesi, Mağarat'r-Ru'at ve etrafındaki araziyi, Tahn'l-Atik sahası ve mahzenlerini ziyaret etmeye devam etmektedirler (BOA, A.DVNS.KLS.d, No:9, s. 173; Armstrong, 1996:170-171). Hıristiyanlığın Kudüs'e hâkim olduğu dönemlerde Yahudiler yılda bir defa şehre girerek Tapınak Tepesi'ni ziyaret edebilmekteydiler. Aslında Yahudi erkeklerinin Kudüs'te Yahve'nin huzurunda yılda  defa bulunmak zorunluğu vardı. Bunun yanı sıra Kudüs ve çevresinde Kitab-ı Mukaddes'in tarihi içinde ortaya çıkan mekanlar; Celile'de (Galile) bulunan bilge mezarları; Diaspora bilgelerine ve azizlere adanan merkezler bayramlar münasebetiyle Yahudi inanişına göre ziyaret edilen ve hac mekanları olarak kabul edilen yerlerdir (Tmer ve Küçük, 1993:461-462).

Kudüs, İslam inanişında da önemli bir yere sahiptir. Hz. Muhammed'in Mekke ve Medine'de peygamberlik yapmış olsa da Kudüs, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren ilk kible olarak belirlenmesi (*ula'l-kibleteyn ve salis'l-harameyn*), Miraç hadisesinin gerçekleştiği Mescid-i Aksa'nın burada bulunmasından dolayı Müslümanlar için kutsal bir mekân olarak kabul edilir. Ayrıca Kudüs ve çevresinde, Müslümanlarca kabul edilen Hz. İbrahim, Hz. İşhak, Hz. Yakup, Hz. Davud, Hz. Yunus, Hz. Musa, Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın kabir ve makamlarının bulunduğu bir şehirdir (el-Khatip, 2004:110-111). Müslümanlar dini gerçeklere bağlı olarak Hz. Ömer zamanında 637 yılında Kudüs' fethetmişlerdir.

İnsanoğlu kutsal kabul ettiğini koruma anlayışına tarih boyunca hep sahip olmuştur. Yahudilerin M.Ö. 587 yılında Babiller karşısında Kudüs' koruma abalari veya M.S. 70 yılında Romalılara karşı mücadeleleri; İslamiyet ncesi Araplarca kutsal kabul edilen Kâbe'nin mutaassıp bir Hıristiyan olan Yemen valisi Ebrehe tarafından 547 veya 563 yılında Fil Vak'ası olarak ta bilinen yıkma girişimi; Müslümanların kontrolü altındaki Kudüs' kurtarmak için Avrupalıların düzenlediği Haçlı seferleri bu kapsamda ifade edilebilir. Bu anlayış Hristiyanların kutsallık attettikleri Kudüs ve çevresinde özellikle Bizans döneminde yoğunlaşan birçok kilise, tören ve ziyaret yerleri için de geçerli olmuştur. Zira bunların himayesi, tasarrufu ve tamiri Hristiyanlar için çok şerefli ve kutsal bir görev kabul edilmiş ve edilmeye de devam etmektedir. Ancak dini ve manevi değeriyle ön plana çıkan yerler tarih boyunca siyasi, stratejik ve jeopolitik konularına bağlı olarak siyasi amaçları olanlarca kontrol edilmek istenmiştir. Hristiyan mezhepleri arasındaki derinleşen ayrılıklar Kutsal Yerler üzerindeki hâkimiyet mücadelesini rekabete dönüştürmüştür. Doğal dinî ziyaret arzu, hedef ve gayesi, siyasi manipülasyon aracı halinde kullanılmış (Wardi, 1975:385); devletler kendilerini ön plana çıkartarak siyasi, ekonomik kazançlar elde etmek için veya gururlanılan ya da vnlen olmak için bu mekanları ve bunları sahiplenmeye çalışan cemaatleri himaye etme mücadelesi vermişlerdir. Zira din ve dinî argümanlar, seküler politika sorunlarının yapamayacağı kadar gtl duygular ve karizmatik kazanımlar elde edilmesine imkan sağlamaktadır (Anderson, 2001:133).

Kutsal Tapınağı Hz. Süleyman'la, Kamame Kilisesini Hz. İsa'yla ve Mescid-i Aksayı Hz. Muhammed'le ilişkilendirerek Kudüs'e kutsiyet atfeden  semavi dinin mensupları, 19. yüzyılda şehrin dinî ihtiyaçların karşılandığı bir alandan çıkmasına ve siyasi bir kimlik kazanarak mücadele alanı haline gelmesine engel olamamışlardır. Tarihi süreç içinde defalarca el değiştiren Kudüs, 19. yüzyılda Osmanlı kontrolü altındayken Avrupalı devletlerin bölgeye yönelik dinî, ekonomik ve kültürel bakış açılarına bağlı etkili bir nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. Ayrıca dini cemaatlerin bölgedeki misyonerlik faaliyetleri ve bu yüzyıl içinde yaşanan yoğun Yahudi nüfusun g hareketliliği bu nüfuz mücadelesini arttıran diğer faktörler olmuştur.

Osmanlı karşısında Viyana'yı Kutsal İttifak anlayışıyla savunan Avrupalılar, 1699 Karlofça antlaşması sonrasında Osmanlı tebaası Hristiyanlar için himayeci yaklaşımlar ortaya koymaya başlamışlardır. Bu himayeci yaklaşımlar 19. yüzyıl içinde İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya ve Amerika gibi devletlerin Osmanlı ile yaptıkları her türlü anlaşma metnine dahil ettikleri maddelerle iyice belirgin hale gelmiştir. Bu gelişmenin dinî sebepleri olmakla birlikte özellikle Sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkan hammadde, enerji ve pazar zorunluluklarını karşılamak isteyen Avrupalı devletlerin, bu ihtiyaçları bir bütün olarak karşılayabilecek potansiyeli olan Osmanlı Devletine dolayısıyla da Hristiyan tebaaya daha fazla yönelerek pozisyon kazanma/nüfuz mücadelesi yarışına dönmüştür. Osmanlı ülkesi içindeki Katolikler Fransa, İtalya ve Avusturya tarafından; Protestanlar İngiltere, Almanya ve Amerika tarafından; Ortodokslar Rusya tarafından himaye edilmeye çalışılmıştır (Sonyel, 1985:652).

Rusların Osmanlı Devleti ile imzaladığı 1783 Ticaret Antlaşması sonrası "Sıcak Deniz" olarak tanımlanan Doğu Akdeniz'e ekonomik anlamda inmesi, Doğu Akdeniz'de var olan Fransız-İngiliz rekabetine yeni boyut kazandırmıştır (BOA, A.DVN. DVE. D. 83/1). Fransa ve İngiltere Doğu Akdeniz ticaretini kontrol etmek isterken birden Rusların sahne alması, her iki devletin hem kendi aralarında yoğun bir rekabeti hem de Rusların iktisadi kazanımlarını ortadan kaldırma noktasında birlikte hareket etmelerini beraberinde getirmiştir. Bu mücadelede Fransızların Osmanlı ülkesindeki Katolik cemaat üzerinden; Rusların Ortodoks cemaati üzerinden elde etmeye çalıştıkları konumları İngiltere için de kullanılması gerekli bir araç olarak görülmüştür. Özellikle Kudüs ve çevresinde Protestan cemaat oluşturma düşüncesinde olan İngiltere giderek Osmanlı ülkesinin geneline yayılan bir anlayışta konsolosluklar kurma, okullar ve hastaneler açma şeklinde bu düşüncesini gerçekeştirmeye çalışmıştır (Satış, 2014; Haydaroğlu, 1990:76). Kudüs'e hakim olmak tüm Hristiyanları kontrol etmek anlamına gelmekteydi. İngiltere bu düşüncesini gerçekeştirebilmek için Protestan-Siyonist işbirliğini geliştirerek Kudüs ve çevresinde Yahudi nüfusu arttırarak bölgenin kontrolünü ele geçirme yönünde de faaliyetlerine hız vermiştir (Groeples, 1999:47). Aynı yaklaşımını Müslümanların kutsal saydığı Mekke ve Kâbe ile Medine için de uygulamaya çalışan İngiltere, Araplardan kendine taraftar bulma çaba ve gayreti içinde olmuştur. Kutsal yerler üzerinde ortaya çıkan Rumlarla Latinler arasındaki rekabet ortamı, Osmanlı Devletinin kurduğu komisyonun kararları doğrultusunda "Kutsal Yerler için Osmanlı statükosu" olarak da bilinen düzenlemeyi ilan edilerek çözülmeye çalışılmıştır (Eordegian, 2003:307).

Kudüs'te Kutsal Yerlerin statü tartışmaları Osmanlı Devletince 1852 Fermanıyla sonlandırılmış 1922 yılında ise Kudüs'teki hakların sürdürülmesi sorumluluğunu Birleşmiş Milletlerce İngiltere'ye verilmiştir (Buzpınar, 2009:246). Yenidünya düzenine geçiş sürecinin devam ettiği günümüzde 19. yüzyılın sonları ile 20 yüzyıl boyunca İngiltere'nin gözetiminde olan kutsal yerlerin statüsü ABD-İsrail işbirliğince belirlenmek istenmektedir. Bir başka ifadeyle Protestan-Siyonist işbirliği kutsal mekanlar üzerindeki hakimiyetini ilan etmeye çalışmaktadır. Bu gelişmeler Avrupa Birliği(AB) ile ABD-İsrail ilişkilerini, iç içe geçmiş farklı dinamiklere bağlı değişkenlik ve konjonktürel iniş çıkışların olduğu bir ilişkiye sevk etmektedir. Tarihi süreç içinde ortaya çıkmış olan küresel güc dengelerinde gözlemlenen değişim süreci değişkenlik gösteren ilişkinin temel nedeni olmakla birlikte AB'nin birlik yapısı içinde varlığı çok belirgin bir şekilde hissedilen mezhep ayrılıkları gerçeğini karşımıza çıkarmaktadır. Ayrıca AB için İngiltere'nin Brexit süreci ile AB'den ayrılışı diğer bir problemleri durumu ortaya çıkartmıştır. Zira, AB'nin ABD-İsrail birlikteliğinin hem Kudüs ve diğer kutsal mekanlar için geliştirdiği politikalarına hem de bir bütün halinde Ortadoğu politikalarına karşı kendi içinde bir birlikteliği yansıtan politikalar belirleyemeyişi bu ayrılıkların bir yansıması olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Diğer taraftan ABD'nin Müslümanlarca kutsal kabul edilen Mekke ve Kâbe ile Medine'ye yönelik yaklaşımları karşısında AB'nin alternatif yaklaşımlar geliştirmiyor olması da bu kanaatin güçlenmesindeki bir diğer etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.4. Doğu Akdeniz'in Güvenlik Açısından Önemi

Yaşam alanı olarak belirlenen dünyaya gönderildiği ilk andan itibaren insanın hayatında oldukça geniş bir alanda kullanılması yönüyle güvenlik kavramı, en önemli kavramlardan bir tanesi olmuştur. Güvenlik kavramı, insanın; doğa karşısındaki hayat mücadelesini, psikolojik ve sosyolojik şekillenmesini, siyasal ve ekonomik örgütlenmesini, faaliyetlerini ve davranışlarını etkileyen bir kavram olmuştur (Dedeoğlu, 2003:279; Demirci, 2005:182-185; Bal, 2003:20). Ancak insan için bu kadar önemli bir kavram, diğer insanlar, farklı konular, tarihsel koşul ve durumlardaki değişimler ile geleneklerdeki çeşitlik gibi bir hayli fazla olan değişkenlere bağlı bir kavram olması sebebiyle net olarak tanımlaması yapılamamaktadır (Brauch, 2008:2-4).

İnsan, çevresinde nedenlerini açıklayamadığı doğaüstü güç ve olaylara, kendinden üstün olan güçlere karşı kendi güvenliğini sağlayabilme amacıyla sürekli bir mücadele içinde olmuştur. Bu mücadelesini bir araya geldiği aile veya toplum birlikteliğini ifade eden devlet çatısı altında sürdürebilmenin faydalarını da kısa sürede öğrenmiştir. İnsanın edindiği tecrübeleri de dikkate aldığımızda genel anlamda güvenlik tehlike, risk ve endişe karşıtı olarak, korunma, riskin azaltılması ve güvenli ortam oluşturma ile ilişkili bir kavram olarak ifade edilebilir (Buzan and Hansen, 2009:32). İnsan için geçerli olan güvenlik algısının benzerinin devletler için de olması söz konusudur. Devletlerin güvenlik algısı, Hobbes'in "en üstün iktidar" (superaus) ifadesinde karşımıza çıkan ve devletin temel unsurlarından olan egemenlik kavramı içerisinde iki temel alana yönelik yaklaşımları içermektedir (Çetin, 2005:39). Bunlardan ilki, devletin egemenlik anlayışı içinde sınırları dahilinde iç güvenlik olarak da ifade edebileceğimiz siyasi ve sosyal yaşama hakim olarak barış, güven ve huzur ortamının sağlanması şeklinde ortaya çıkan güvenlik algısıdır. İkincisi ise devletin farklı konulara (siyasi, iktisadi veya kültürel vb.) göre şekillendirebildiği tehdit algılamasının sonucu dış politikada ve toprak bütünlüğünün dış saldırılara karşı korunmasında ortaya çıkan ve dış güvenlik olarak da ifade edebileceğimiz güvenlik algısıdır (Bal, 2003:52-53).

Güvenlik (security) kavramı Latince "dertsiz" anlamına gelmektedir (Frei, 1990:45). Devletler bu bağlamda kaygı ve endişeden uzak güvenlik içinde olmak için diğer bir ifadeyle "dertsiz" olmak ve kendilerini güvenlikte hissetmek için bir takım tedbirler, hamleler ve eylemler yapabilmektedir. Osmanlıların beylik döneminde Balkanlara geçişiyle birlikte bu alanda ele geçirdiği kaleleri güçlendirmesi veya kendini güvende hissetmesine neden olacak yeni kaleler inşasını tedbir, hamle veya eylem kapsamında değerlendirebiliriz. Yine bu dönemde Osmanlı'nın İstanbul'un fethi öncesi Akdeniz'de Kıbrıs, Girit, Mora veya diğer Ege adalarına yönelik hamlelerini de bu kapsamda ifade etmek mümkün olacaktır. Fatih'in İstanbul'u fethi sonrasında yaşanan gelişmeler ise devletlerin güvenlik anlayışlarına verilebilecek en güzel örnekler arasında yer almaktadır. İstanbul'u en zayıf noktası olarak gördüğü denizden feth eden ve Osmanlı başkentini buraya taşıyan Fatih, başkentini en önemli zaafının deniz olduğu bilinciyle devlet merkezi İstanbul'un güvenliğini denizler üzerinden kurgulamıştır. İstanbul'un güvenliği devletin güvenliği anlamına da gelmektedir. Fatih devletin güvenliği için denizleri özellikle de Karadeniz'i tehdit olarak algılamakta ve bu tehdidi bertaraf etmek için hamleler ortaya koymaya başlamıştır. Bir dizi seferler ile Karadeniz'in kuzeyini kontrol altına alan Osmanlı, sonrasında da devletin güvenliği için bu alanda denge siyaseti izlemeye başlamıştır. Kırım'ı devletin güvenlik anlayışında kırmızıçizgi olarak algılayan Osmanlı, Rusların Kırım'ı ilhakını engellemek için 1783 tarihinde onlara 82 madde olan ve dönemin en imtiyazlı devleti haline getirecek bir ticaret antlaşması imzalar (Fidan, 2020). İstanbul'un fethi öncesinde Akdeniz'deki hamlelerini İstanbul'un fethi sonrasında da devam ettiren Osmanlı, Akdeniz'in kontrolüne yönelik stratejik davranışlarını devam ettirmiştir.

19. yüzyıla gelindiğinde bir taraftan dönemin teknolojisindeki ilerlemelerin etkisi diğer taraftan da sanayi devrimin etkisi ile Akdeniz'in önemi daha da komplike bir hal almaya başlamıştır. Akdeniz; bir yanı doğal bir geçiş noktası ve aynı zamanda boğaz olan Cebelitarık üzerinden Atlantik ve ötesine bağlanan; Süveyş Kanalı aracılığıyla Akdeniz'i Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na bağlayarak dünya denizlerini kapsayan ve deniz taşımacılığında özellikle güvenlik açısından risk faktörünü arttıran Afrika'nın by-pass edilmesini sağlayan ve maliyetleri azaltan; Ege denizi ve İstanbul Boğazı üzerinde Karadeniz'e dolayısıyla da Kuzey bölgelerine ekonomik ve askeri ulaşımı kolaylaştıran bir bölge haline gelmiştir. Gerçekte Akdeniz bir bariyer değil, aksine tarihsel süreç içerisinde birleştirici bir faktör, diğer bir ifadeyle bir köprü görevi görmüştür. Ortadoğu'da yer alan petrolü Avrupa ile buluşturan, Hint Okyanusu'ndaki taşımacılığı dünyanın farklı noktalarıyla bir araya getiren, Karadeniz'in birbirinden farklı limanlarından yüklenen ekonomik değerleri dünyanın değişik noktalarına ulaştıran, NATO'yu Ortadoğu ve Uzakdoğu'ya yakınlaştıran her zaman Akdeniz olmuştur (Talha, 1990: 1-29). Bölgenin sahip olduğu bu son derece önemli stratejik konum, bir taraftan ekonomik, siyasi ve askeri çatışmaların sebebinin oluştururken diğer taraftan da Akdeniz'in kontrolünü ele geçirmek için verilen mücadelelerin temel nedeni olmuştur. Ayrıca baskın güç olarak dünya siyaset ve politikalarında belirleyici olmak isteyen devletler, dünya hakimiyet teorileri arasında yer alan Mackinder'in Kara Hakimiyet Teorisine göre, Mahan'ın Deniz Hakimiyeti Teorisine göre, Douchet'in Hava Hakimiyet Teorisine göre ve Spykman'ın Kenar Kuşak Teorisine göre Doğu Akdeniz'de olmak zorundadırlar (Yıldız ve Yaşar, 2012:42). Yeni dünya düzeninin oluşturulduğu günümüz 21. yüzyılında bu zorunluğun derecesi oldukça yükselmiş gözükmektedir.

Akdeniz, batı demokrasilerinin, komünist sistemlerin, tarafsızların, zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarının, yoksul ve gelişmekte olan ülkelerin birbirine yakın yaşadığı (Viglietta, 1989:11), yalnızca bazı NATO ülkelerine kıyası olan bir deniz olma dışında, aynı zamanda küresel çıkar gruplarının,

uluslararası alandaki güçlerin ekonomik, politik ve stratejik çıkarlarının birbirleriyle çarpıştığı stratejik bir bölgedir (Blank, 1999: 115). Özellikle Kıbrıs adası, hem Avrasya hem Orta Doğu hem de Doğu Akdeniz için oldukça stratejik bir yerdir. Kıbrıs'ta hâkimiyet sağlayan, askeri açıdan bir avantaj elde etmenin yanı sıra, bölgede yer alan enerji kanalları ve ticari yollar üzerinde de önemli bir üstünlük elde edecektir (İlhan, 1993:54). Dolayısıyla bu coğrafyada hâkimiyet sağlama isteğinde olan bir devletin Akdeniz'de önemli bir üs olarak yer alan Kıbrıs'ı göz ardı etmesi düşünülememektedir. Türkiye, İngiltere, Fransa, Rusya, Çin ve ABD, bunun en iyi farkında olan devletlerarasında yerini almaktadır (Keser, 2012: 58). Ancak Kıbrıs adası üzerinde birisi AB üyesi olan, diğeri ise Türkiye kontrolünde olmak üzere iki devletin olması Doğu Akdeniz hâkimiyetinde söz sahibi olmak isteyen devletleri bir açmaz içine sürüklemekte ve Türkiye'nin bakış açısının önemini giderek arttırmaktadır.

Doğu Akdeniz ve özellikle Kıbrıs Adası'nın güvenlik açısından değerlendirilmesi, askeri faktörlerin yanı sıra ekonomik ve politik faktörlerin de bir arada göz önünde bulundurulmasını zorunlu kılmaktadır. Güven ve istikrar bakımından sıkıntılı, Arap-İsrail geriliminde ev sahibi konumunda olan, Kuzey Afrika'dan Avrupa Birliği üyesi devletlere yönelik kontrolü sağlanamayan bir göçmen akınına neden olan, kitle imha silahları, madde kaçakçılığı ve terörizm ile ön plana çıkan bölge (Boening, 2007:3), stratejik konumu ile Avrupa Birliği, ABD, Çin, Rusya ve Türkiye gibi güçlü ülkelerin üzerinde egemenlik kurmaya çalıştığı bir alandır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşı dönemlerinde stratejik bakımdan önemini sürdürmeye devam etmiş olan Akdeniz'in, savaş ve barış döneminde önemine ilişkin kıyı şeridinin uzunluğu, kıyıların donanma gizlenmesine ilişkin sağlamış olduğu avantajlar dışında körfez ve limanlar gibi askeri özellikler, Kıbrıs adasının Doğu Akdeniz'de Ortadoğu ve Afrika'ya ilişkin olarak bir ileri karakol şeklinde kullanılabilmesi, bölgenin Süveyş Kanalı ve Kıbrıs gibi son derece önemli olan borulara sahip olması gibi unsurlar sıralanabilir (Talha, 1990:11). Dünya enerji transitinin ara istasyon, toplama ve dağıtım bölgesi olması, Ortadoğu'ya yakın konumu, ticarî ve aynı zamanda askeri çıkarların bulunduğu bir nokta olması da bölgenin diğer avantajları arasında sayılmaktadır. Tüm bu özelliklerinin dışında deniz dibi derinliğinin, denizaltıların kolay bir şekilde ve görünmeden yol alabilmelerine imkân sağlaması, buraya kıyı veren öncelikle NATO üyesi devletlerin gerçekleştireceği askeri lojistik yardımlarla mesafe bakımından uzun yollarda ve acil müdahale gerektiren harekâtlarda bölgenin rahat bir şekilde kullanılabilmesi, NATO'nun operasyonlarında merkezler arasında kolay, hızlı ve tehlikeli olmayan ulaşım sağlaması gibi faktörler de bölgenin önemli özellikleri arasında yer almaktadır (Keser, 2012: 59).

SONUÇ

Doğu ve Batı olmak üzere iki büyük havzayı kapsayan Akdeniz, Orta Doğu'yu batıya bağlamasının yanı sıra Süveyş kanalı üzerinden Hint Okyanusunu ve Boğazlar üzerinden de Karadeniz'i birbirlerine bağlamaktadır. Zaman zaman Levant veya Verimli Hilal olarak da adlandırılmış Mezopotamya ve çevresi ile Nil Deltasını içine alan geniş coğrafi alanı ifade etmek için kullanılan Doğu Akdeniz, tarihi süreçte devletleşme hareketlerinin ilk oluşumlarının görüldüğü bir bölge olmuştur. Bundan dolayıdır ki Doğu Akdeniz, devletlerin çıkarlarından dolayı etki alanlarının kesiştiği, bölgede var olan zengin doğal kaynaklardan dolayı karşı karşıya gelebildiği ve genişleme alanı olarak gördükleri bir bölge olmuştur.

Uluslararası ilişkilerde Doğu Akdeniz'in stratejik önemi, devletlere ve zamanlara göre değişiklikler göstermiştir. Ancak Dünya'da ilk ticari faaliyetlerin başladığı bölge olarak kabul edilen Doğu Akdeniz, ilahi dinlerin kutsal mekanlarının varlığı ile güç merkezleri ve medeniyetler tarafından elde tutulabilmesi için çatışma alanı yapılan hedef bölge olma özelliğini hiçbir zaman kaybetmemiştir. 1782 yılında Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan ticaret antlaşması sonrası "sıcak denizlere" inen Rusya'nın Doğu Akdeniz'deki varlığı Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa gibi güç odağı olan devletler için farklı farklı açıdan değerlendirilebilecek bir önemi ifade etmiştir. Ticaret, din veya güvenlik bu kapsamda ön plana çıkan önemler olmuştur. Sanayi devrimi sonrasında bu önemler arasında enerji de dahil olmuştur. Değişmeyen tek gerçeklik emperyalist düşünce ile hareket eden veya büyük devlet olarak dünyaya nizam vermek isteyen devletlerin hakimiyet alanlarını koruma ve geliştirme düşüncesi olmuştur. Bu çerçevede Gervasi'nin "Akdeniz'i kontrol eden güçlerin Avrupa'yı, Asya'yı ve Afrika'yı kontrol ettiği, Pasifik ve Atlantik'te ise büyük etkiler bıraktığı" şeklindeki tespiti oldukça dikkat çekicidir (Gervasi, 1975:7).

Günümüzde geçmişte olduğu gibi benzer anlayışlarla Doğu Akdeniz'de var olmak isteyen devletler, geçmişten daha girift bir anlayış içerisinde siyaset ve politikalarla hareket etmektedir. Hatta günümüz çok kutuplu dünyasında baskınlığını kabul ettirmek isteyen devletlerin hakimiyet mücadelesi dün olduğu gibi

bugünde tamamen Doğu Akdeniz alanında yoğunlaşmıştır. 19. yuzyılda Sıveyş Kanalı'nın açılması ile birlikte İpek Yolu'nun bitiş yeri olarak görülen Levant'taki liman şehirleri üzerinden doğunun zenginliğini batı bölgelerine aktarmak isteyen Avrupalı devletler, aynı zamanda bölgedeki ilahi dinlerin kutsal mekanlarını kontrol ederek hakimiyetlerine kutsiyet atfederek rakipleri karşısında üstünlük kurmak istemişlerdir. Bu düşünceler ile hareket eden devletler içinden İngiltere n plana çıkararak Osmanlı Devletinin nceden Rusya'nın ise sonradan Doğu Akdeniz'deki var olan hakimiyetlerini 19. yuzyılın sonlarında ve 20 yuzyılın başlarında sonlandırarak Doğu Akdeniz'de hakimiyetini ilan etmiş ve o günün yeni dünya düzenini kurmuştur. Bu gün ise benzer anlayışları kullanarak hakimiyet mücadelesine giren iki temel gücün varlığı ile karşı karşıyayız. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası gelişmeleri İngiltere'nin Doğu Akdeniz ve Orta Doğu Bölgesi'ndeki üstünlüğünü yeni gücü olarak ortaya çıkan ABD ile paylaşmak zorunda kaldığına işaret etmektedir.

Dünyada kullanılan rezerv paranın sahibi konumundaki ABD'nin sahip olduğu askeri gücü ile dünya enerji kaynaklarını kontrol altına alarak üretimi kontrol edebileceğini dolayısıyla da Dünya'nın tamamına hakim olabileceği tezinden hareket eden küresel sermayedarlar, ABD politikalarına etki ederek bu tezlerini gerçekleştirmek istemektedirler. 19. yuzyılda Rusya'nın Doğu Akdeniz'de (Sıcak Denizlerde) askeri anlamda da var olma mücadelesinde kullandığı Yunanistan ve Suriye hamlelerinin bugün ABD tarafından da kullanılmak istendiği gözlenmektedir. Bu kapsamda Doğu Akdeniz zeline Dünya deniz ticareti ve enerji güvenliği açısından ortaya çıkan krizler, ulus devlet anlayışına sahip ülkeler ile küresel sermayedarların yapacağı stratejik hamleler ve buna bağlı olarak oluşacak ittifakların Doğu Akdeniz'in göz ardı edilemeyecek kadar önemli olduğunu bizlere göstermektedir. Dn Çanakkale'de ve Kurtuluş savaşında Türklerin gösterdikleri kahramanlık sonrası politika değişikliğine gitmek zorunda kalan gücü odakları, bugün de İstanbul ve Türkiye'yi kontrol altına alamadıkları için politika değiştirmek zorunda kalmaktadırlar. Hatta Dünya hakimiyeti kurmak isteyenlerin karşısında sahip olduğu değerlerin bilinciyle hareket eden Türkiye oyun kurucu pozisyonda kendini göstermektedir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

BOA, A.DVN. DVE. D.83/1

BOA, A.DVNS.KLS.d, No:9

2. Tetkik Eserler

Abbadi, A.K. (1984). Security and Co-operation in the Mediterranean Basin. Ocean Development and International Law xiv (1), 55-78.

Abulafia, D. (2011). *Great Sea, A Human History of the Mediterranean*. Allen Lane Penguin Books.

Ağarı, M. (2006). İşlam Coğrafyacılarda Yedi İklım Anlayışı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47(2), 195-214.

Anderson, M. S. (2001). *Doğu Sorunu*. YKY.

Armstrong, K. (1996). *Jerusalem One City Three Faith*, United States Of America: Ballantine Books.

Armstrong, K. (1998). *Tanrı'nın Tarihi*, Oktay zel, Hamide Koyukan ve Kudret Emiroğlu (ev.), Ankara: Araç Yayınevi.

Aydın, M. (2002). *Tarihsel İsa, İmanın Mesih'inden Tarihin İsa'sına*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Aydın, M. (2018). *The Levant: Search for a Regional Order*, Mustafa Aydın (Ed.), Berlin: Konrad Adenauer Stiftung.

Bainville, J. (1938), *Fransa Tarihi*, C. 1, ev. Yalçın, H. C., İstanbul: Kanaat.

Bal, M.A. (2003). *Modern Devlet ve Güvenlik*, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.

Baskıcı, M.M. (2009). *Bizans Döneminde Anadolu, İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*, Ankara: Phoenix yayınevi.

- Baysoy, E. (2012). *Bölgeselleşme Olgusu Çerçevesinde Doğu Akdeniz'in Yenilenen Jeopolitiği*. (Doktora Tezi), T.C. Genel Kurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü.
- Bechev, D. ve Nicolaidis, K. (Eds.) (2010). *Mediterranean Frontiers: Borders, Conflict and Memory in a Transnational World*. I.B. Tauris.
- Besalel, Y. (2003). *Yahudi Tarihi*, (Genişletilmiş 2. Baskı), İstanbul: Gözlem Yayınevi.
- Blank, S., J. (1999). *Mediterranean Security into the Coming Millennium*, US Department of State.
- Boening, A., B. (2007). Multilateral Security in the Mediterranean Post-Cold War; NATO's Mediterranean Dialogue and the EuroMed Partnership. *Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series 7 (10)*, http://aei.pitt.edu/8182/1/Boening_NATO_Med_Long07edi.pdf Erişim Tarihi: 06 Aralık 2021..
- Brauch, H.G. (2008). "Güvenliğin Yeniden Kavramsallaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü", *Uluslararası İlişkiler Akademik Dergisi*, 5(18):1-47.
- Brown, P. (2000). *Geç Antik Çağda Roma ve Bizans Dünyası*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Buhl, F. (1986). "Kudüs", *İA*, 13 Cilt, İstanbul: MEB, 1986.
- Buzan, B. and Hansen, L. (2009). *The Evolution of International Security Studies*, Cambridge University Press, The Edinburgh Building, Cambridge UK, 2009.
- Buzan, B. and Waever, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge University Press.
- Buzpınar, ř.T. (2009). "Osmanlı Döneminde Kudüs Uluslararası Kongre şam 22-25 Haziran 2009", *Dıvân-Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XIV/26, s. 243-247.
- Cragg, K. (1998). "The Excellences of Jerusalem". *Journal of İslamic Jerusalem Studies*. 2(1):1-20
- Çetin, H. (2005). İktidar ve Meşruiyet, „Siyaset“, (Editör: Mümtaz'er Türköne), Ankara: Lotus Yayınları.
- Dedeoğlu, B. (2003). *Uluslararası Güvenlik ve Strateji*. Derin Yayınları
- Demirci, F. (2005). *Klasik Toplum sözleşmesi Kuramlarında Birey-Devlet İlişkisi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE.
- Demirci, K. (1998). "Hıristiyanlık", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XVII., İstanbul, s. 328-372.
- Ediger, ř., V., Devlen, B. ve Mcdonald, B., D. (2012). Levant'ta Büyük Oyun: Doğu Akdeniz'in Enerji Jeopolitiği. *Uluslararası İlişkiler*, 9(33), 73-92.
- El-Gırnati, M. H. E. (2011). *Gırnâti Seyahatnamesi (Tuhfetu'l-Elbab ve Nuhbetu'l-Acab)*, (F. Sabuncu, Çev.). Yeditepe Yayınları.
- el-Khatip, A. (2004). "Kur'an'da Kudüs", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çev. Ramazan İğik, IX/1, Elazığ 2004, s. 109-144..
- Eordegian, M. (2003). "British and Israeli Maintenance of the Status Quo in the Holy Places of Christendom", *International Journal of Middle East Studies*, XXXV/2, s. 307-328.
- Erbaş, A. (2002). "İslam Dışı Dinlerde Hac". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(5):97-121.
- Erdem, A.Ü. (2002). *Geç Tunç Çağda Doğu Akdeniz Ticaret Yolları*. (Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi.
- Erdoğan, T. (2007). Büyük Ortadoğu Projesi Çerçevesinde Petrolün Yeniden Dağılımı, *EMO Enerji Dergisi*, 3, 82-84.
- Eroğlu, A.H. (2000). "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLI., Ankara, s.309-325.
- Fidan, M. (2020). *Osmanlı-Rusya Ticarî Münasebetleri (XIX. Yüzyıl)*, Ankara: Gazi Kitabevi.

- Fidan, M. ve Ulusoy, T. (2020). Rusya'nın Sıcak Denizlere İnmesi: 1783 Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşması ve Günümüz Ticarî Gelişmeleri, Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya. 3: 19-40.
- Firestone, R. (2004). *Yahudiliği Anlamak İbrahim'in/ Avram'ın Çocukları*, Çağlayan Erendağ ve Levent Kartal (çev.), İstanbul: Gözlem Yayıncılık, 2004, ss. 194-195.
- Frank, A.G. ve Gills, B.K. (2003). *Dünya Sistemi*, Esin Soğancılar (Çev.), İmge Kitabevi, Ankara.
- Frei, D. (1990). Was ist unter Frieden und Freiheit zu verstehen?, Wolfgang Heisenbert/Dieter S. Lutz (Ed.) „Sicherheitspolitik kontrovers“, Schriftenreihe Band 291/I, Bundeszentral für politische Bildung, Bonn.
- Gervasi, F. (1975). *Thunder Over the Mediterranean*, Mckay Publication, New York.
- Gibson, M. (2017). *Britain's Quest for Oil: The First World War and the Peace Conferences*. Helion and Company.
- Giordano, M. (2003). The Geography of the Commons: The Role of Scale and Space. *Annals of the Association of American Geographers*, 93(3), 365-375.
- Goldhill, S. (2006). *The Temple Of Jerusalem*, London: Profile Books.
- Graves, R. ve Patai, R. (2009). *İbrani Mitleri, Tekvin Yararılış Kitabı*, Uğur Akpur (çev.), İstanbul: Say Yayınları.
- Groepler, E. (1999). *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, Çev. Süheyla Kaya, İstanbul.
- Günaltay, Ş. (1947). *Yakın Şark Suriye ve Filistin III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Güngörmez, Z. (2014). *XI-XIII. Yüzyıllarda Doğu Akdeniz'de Ticaret*. (Doktora Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Harris, W. (2005). *Levant*. (E. Ertürk, Çev.). Literatür.
- Haydaroğlu, İ.P. (1990). *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullar*, Ankara 1990, s. 76.
- Herodot Tarihi*, (1973). Perihan Kuturman (çev.), İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Heyd, W. (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Türk Tarih Kurumu.
- Hitti, P.K. (2011). *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: İFAV.
- Hüseyinzade, E. (2020). *Tarihi Ticaret Yollarının Geleceği Açısından TransKafkasya'nın Stratejik Önemi*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.
- İlhan, S. (1993). *Türkiye'nin ve Türk Dünyası Jeopolitiği*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
- Joffe, H.A. (2002). The Rise of Secondary States in the Iron Age Levant. *Journal of the Economic and Social History of the Orient, Excavating the Relations between Archaeology and History in the Study of Pre-Modern Asia (Part 1)*, 45(4), 425-467.
- Katman, F. (2013). “Levant-Doğu Akdeniz ve Enerji Satrancı”. *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*, (29):17-26.
- Kedikli, U. ve Çalağan, Ö.(2017). Enerji Alanında Bir Rekabet Sahası Olarak Doğu Akdeniz'in Önemi. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 1, 120-138.
- Keser, U. (2012). Doğu Akdeniz'de Güvenlik ve Kıbrıs Adasının Stratejik Pozisyonu, *Atılım Sosyal Bilimler Üniversitesi*, 2(1), 57-80.
- Kitabı Mukaddes, (1981 Türkçe baskısı), “Çıkış”, 3:5.
- Kitabı Mukaddes, (1981 Türkçe baskısı), “Matta”, 21: 12-13.
- Kur'an-ı Kerim, “Tâhâ”, 20/12.

- Lecha, E.S.I. (2010). Converging, Diverging and Instrumentalizing European Security and Defence Policy in the Mediterranean. *Mediterranean Politics*, 15(2), 231-248.
- Lewis, B. (2004). *Semitizm ve Antisemitizm atışma ve onyargıya Dair*, Hür Güldü (ev.), İstanbul: Everest Yayınları.
- Lister, M. (1997). *European Union and the South: Relations with Developing Countries*. Routledge.
- Mevlütoğlu, A. M. (2014). Doğu Akdeniz'in Yeni Enerji Jeopolitiğinde Bölge lkeleri Deniz Glerinin Yeri ve Etkisi, *BiLGESAM*. https://www.academia.edu/30420254/Do%C4%9Fu_Akdenizin_Yeni_Enerji_Jeopoliti%C4%9Finde_B%C3%B6lge_%C3%9Ckeleri_Deniz_G%C3%BC%C3%A7lerinin_Yeri_ve_Etkisi Erişim Tarihi: 15 Aralık 2021 tarihi.
- Murphey, R. (1990). Conditions of Trade in the Eastern Mediterranean: An Appraisal of Eighteenth-Century. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 33(1), 35-50.
- zekin, K., M. (2020). Doğu Akdeniz'de Değişen Enerji Jeopolitiği ve Türkiye, *Güvenlik Strateji*, 16(33), 1-51.
- zgen, C. (2013). "Doğu Akdeniz'de Enerji Güvenliğine Yönelik Bir Girişim: Akdeniz Kalkanı Harekatı", *Akademik Orta Doğu*, 8(1):101-114.
- Pamir, N. (2005), Enerji Politikaları ve Küresel Gelişmeler", *Stratejik Analiz*, Aralık(6): 57-73.
- Pryor, J.H. (2004). *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş*. Kitap Yayınevi.
- Resullerin İşleri, 1: 3-4. <https://www.bible.com/tr/bible/2028/ACT.1.KMEYA>. Erişim Tarihi: 15 Ocak 2022.
- Sancar, E. (2006). *21. Yüzyıl Stratejilerinde Türk Denizcilik Tarihi*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık
- Satış, İ. (2014). "Tanzimat Döneminde Kudüs ve çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 34, Ankara, s. 185-221.
- Sevim, C. (2012). "Küresel Enerji Jeopolitiği ve Enerji Güvenliği", *Journal of Yasar University*, 26(7), 4378-4391.
- Sonyel, S.R. (1985). "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama abalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü", *Belleten*, XLIX/195, Ankara, s. 647-664.
- şohret, M. (2014). Enerji Güvenliği'nin Ekonomi Politiği ve Uluslararası atışmalara Etkisi, Uluslararası Enerji ve Güvenlik Kongresi Bildiri Kitabı, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli. s. 528-572.
- Tagliapietra, S. (2017). *Energy: A Shaping Factor for Regional Stability in the Eastern Mediterranean?* (Report No: PE578.044). European Parliament. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/578044/EXPOSTU\(2017\)578044EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/578044/EXPOSTU(2017)578044EN.pdf) Erişim Tarihi: 15 Ocak 2022.
- Talha, M. M. (1990). *The Strategic Impostance of The Mediterranean. USAWC Military Studies Program Paper*, 1-30. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA223276.pdf> Erişim Tarihi: 11 Aralık 2021.
- Tayfur, F. (2000). Turkish Perceptions of the Mediterranean. *EuroMesco Papers*, 8, <http://users.metu.edu.tr/tayfur/reading/euromesco8.pdf> Erişim Tarihi: 07.02.2022.
- Tuğrul, A.B. (2005). "Avrupa sürecinde Türkiye ve Enerji Açılımları". V. Enerji Sempozyumu TMMOBEMO Küreselleşmenin Enerji Sektöründe Yapısal Değişim Programı ve Enerji Politikaları Bildiri Kitabı. Ankara: TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası Yayınları. s. 99-110
- Tuğrul, B. (2018). "Doğu Akdeniz'in Enerji Politik Açıdan nemi". Akdeniz'de Fırsatlar; Ekonomi, Enerji, Güvenlik, (Ed: Osman Orhan), "Ekonomi, Enerji ve Güvenlik; Yeni Fırsatlar", Uluslararası Akdeniz Kongresi 21-22 Nisan 2016 İstanbul, Bildiri Kitabı: *TASAM*. s. 15-23.
- Tümer, G. ve Küçük, A. (1993). *Dinler Tarihi*, Ankara.

- Viglietta, R. C. (1989). The US Presence In The Mediterranean Sea As A Result of National Interests In The Area and NATO Involvement. PA: US Army War College, Carlisle Barracks. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA209068.pdf> Erişim Tarihi: 11 Aralık 2021.
- Wardi, C. (1975). "The Question of the Holy Places in Ottoman Times", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Edr. Moshe Ma'oz, Jerusalem. s. 385-393.
- Yaycı, C. (2012). Doğu Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Paylaşılması Sorunu ve Türkiye. *Bilge Strateji*, 6(4), 1-71.
- Yıldız, D. (2008). *Akdeniz'in Doğusu (Tarihi Geçmişi, Stratejik nemi ve Su Sorunu Açısından)*. Bizim Yayınlar Kitapevi.
- Yıldız, D. ve Yaşar, D. (2012). *Doğu Akdeniz'de Küresel Satranç*, İstanbul: Truva Yayınları.
- Yiğit, İ. ve Salan, M. (2013). "XVI. Yüzyıl Çerkeş Kazası Köylerinin Lokalizasyonu Ve Toponimik Analizi", *Turkish Studies*, 8(6): 825-852.

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi :29.09.2022
Kabul Tarihi :08.11.2022
Yayın Tarihi :25.12.2022